

*Т.О. Яценко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
Інституту педагогіки НАПН України*

ЕТАПНИЙ ХАРАКТЕР СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ ДУМКИ

Пропонується варіант періодизації методики навчання літератури як науки, кожен період якої обумовлений суспільно-культурним розвитком країни. Розглядаються тенденції розвитку методики навчання літератури в ЗНЗ другої половини ХХ - початку ХХІ століття. Автор статті обґрунтовує думку, що розвиток методичної науки і шкільної практики викладання літератури відбувається у широкому культурологічному контексті, який реалізується під час вивчення художнього твору у взаємозв'язках з іншими видами мистецтв та основами наук, що сприяє здійсненню інтеграційної ролі освіти, забезпечує формування в учнів художньої свідомості та наукового світогляду.

Ключові слова: культура, культурологічний контекст, методика навчання літератури, тенденції розвитку.

Предлагается вариант периодизации методики преподавания литературы как науки, каждый период которой обусловлен общественно-культурным развитием страны. Рассматриваются тенденции развития методики преподавания литературы в общеобразовательных учебных заведениях второй половины ХХ - начала ХХІ века. Автор статьи обосновывает мысль, что развитие методической науки и школьной практики преподавания литературы происходят в широком культурологическом контексте, который реализуется в процессе изучения художественного произведения во взаимосвязях с другими видами искусств и основами наук, что способствует осуществлению интеграционной роли

образования, обеспечивает формирование у учеников художественного сознания и научного мировоззрения.

Ключевые слова: культура, культурологический контекст, методика преподавания литературы, тенденции развития.

The variant of division into periods of methods of studies of literature is offered as science every period of which is conditioned by publicly-cultural development of country. Progress of methods of studies of literature trends are examined in general educational establishments of the second half of XX - beginning of XXI of century. The author of the article grounds an idea, that development of methodical science school practice of teaching of literature place is taken in a wide culturological context which will be realized during the study of artistic work in intercommunications with other types of arts and bases of sciences, that furthers integration role of education, provides forming for the students of artistic consciousness and scientific world view.

Keywords: culture, culturological context, methods of studies of literature, progress trend.

Література як навчальна дисципліна гуманітарного циклу є мистецтвом слова й водночас способом формування загальної культури учнів, їхніх моральних орієнтацій та цінностей. Вивчення літератури у контексті розвитку культури і мистецтва – це один із провідних принципів, покладених в основу Концепції літературної освіти [10]. У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти загальнокультурна компетентність визначається як «здатність учня аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності» [9]. Культурологічною лінією документу окреслено усвідомлення учнями творів художньої літератури як складника мистецтва, цінностей світової художньої культури, розкриття літературних явищ і фактів у широкому культурному

контексті. Духовний розвиток особистості та формування його культури мислення відбувається у процесі вивчення та аналізу художнього твору, засвоєння його змісту та ідейно-художнього значення.

Літературознавці (Ю. Борєв, Д. Наливайко) та методисти (В. Доманський, В. Гладишев, С. Жила) обґрунтовують необхідність розгляду літературного явища передусім у художньому контексті тим, що існуючі між різними видами мистецтв взаємовпливи зумовлюють відповідні типи художньої культури, характеристики яких властиві всім мистецтвам. На рівні шкільного вивчення літературних творів важливо розкрити учням спільні риси творів мистецтва, акцентуючи на їх взаємодії. Так окреслюється чітка **тенденція вивчення літератури у взаємозв'язках із різними видами художньої творчості, тобто у мистецькому контексті**. Зауважимо, що вимогами навчальних програм з української літератури для загальноосвітніх шкіл передбачено висвітлення історико-культурних знань у мистецькому контексті [12]. Оскільки з-поміж усіх видів мистецтв література посідає чільне місце, бо володіє універсальним засобом вираження не лише почуттів, а й думки, то використання знань про образотворче мистецтво, музику чи скульптуру поглиблює усвідомлення учнем художніх вартостей літературного твору. Різні види мистецтва вчені розуміють як цілісну систему, образотворчі складники якої є певними образними моделями світу. Вчений-методист С. Жила зазначає, що відбувається перекодування художнього слова на мову іншого мистецтва і навпаки, що дозволяє повніше усвідомити зміст виучуваного твору, взаємозбагачує художнє сприйняття і, на цій основі, забезпечує глибше розуміння об'єктивної реальності оточуючого світу [3].

Культурне збагачення споживачів художньої літератури внаслідок осягнення широкого мистецького контексту є важливою передумовою переходу на новий, вищий рівень сприйняття – загальнокультурний – філософський, історичний, соціологічний, етичний, організаційний, тобто власне культурологічний. На цій основі відкриваються широкі можливості

вивчення літературного твору у найширших зв'язках, і не лише з різними видами мистецтв, а й міжпредметних. Саме на рівні контекстного вивчення літературного твору відбувається осмислення його як певного духовного феномену, самодостатнього явища культури і водночас відповідного за змістом, формою та значенням іншим здобуткам сучасного мистецтва та культурним надбанням своєї епохи в цілому. Відтак ***тенденція вивчення літератури у взаємозв'язках з різними видами художньої творчості передбачає широкі міжпредметні зв'язки***, що мають інтегруюче значення для суміжних знань відповідних навчальних дисциплін. Ефективність освіти, доводять філософи, за таких умов значною мірою визначається цілісністю інтегрального знання, що формується на основі синтезу результатів конкретних наук [8, 23]. Саме через широкі міжпредметні зв'язки у навчанні реалізується людинотворча роль освіти, її культуротворче значення.

Зважаючи на те, що основна форма передачі духовної культури – друковані джерела, методика навчання літератури спрямована на розроблення змісту, форм і методів засвоєння загальнолюдського та національного культурного досвіду в процесі вивчення художніх творів. Відбувається різноплановий і всебічний *діалог культур*: особистості, митця, нації, людства, епохи. В. Доманським запропонована схема зв'язків «великого діалогу культур» і внутрішнього діалогу в свідомості окремого реципієнта, на чому, зокрема, акцентує й В. Гладишев, розкриваючи особливості висвітлення культурологічного контексту під час вивчення творів світової літератури [1;2]. Взаємовпливи різних явищ переходять на новий рівень – духовний, надматеріальний, який є проміжним наслідком творчої діяльності людини і спільноти. Отже, культурний рівень особистості визначається результатом діяльності, спрямованої на засвоєння цього досвіду [13, 400]. Важливим принципом цієї діяльності Г. Токмань вважає діалогічне спілкування учасників навчального процесу, пов'язуючи вивчення літератури з увіходженням у культуру.

Навчання літератури в школі на культурологічних засадах потребує глибокого наукового обґрунтування і системного підходу, за якого мають реалізуватися всі змістові лінії літературної освіти: емоційно-ціннісна, літературознавча, загальнокультурна та компаративна, відбуватися взаємодія вчителя й учнів у процесі засвоєння знань і вмінь на засадах компетентної освіти в умовах технологізованого навчання. Зважаємо на твердження культурологів про єдність технології та культури, оскільки технологія є продуктом культурного розвитку [13, 383], засобом та формою самостійного оволодіння культурними цінностями у результаті усвідомлення загальних правил розумової діяльності (мислительної культури), що спонукає особистість до саморозвитку.

Тенденція вивчення літератури на культурологічних засадах науково обґрунтована В. Доманським [2]. Вчений розглядає вивчення літератури як процес «входження школярів у культуру», що можливо за умови реалізації концепції виховання «людини культури», інтерпретації художніх творів як «текстів самосвідомості культури», застосування діалогу як провідного способу організації учнівської роботи на уроці літератури.

Визначається новий тип школи – школа діалогу культур, що передбачає взаємозбагачення та взаємодію культурного досвіду людей і націй. Засвоювані учнями художні твори є продуктом культури і водночас її явищем, тобто носієм цієї культури, провідником авторських думок і почуттів, проникнення в які дає читачам можливість прилучитися до духовних висот письменника, його героїв, відчутти і збагнути епоху, яку відображено у творі, знайти зв'язок зі своїм часом, сучасними проблемами та шляхами їх розв'язання. Тому осягнення культури попередніх епох має розвивальне значення для сучасних учнів.

Діалог культур сприяє розвитку інтегративної функції освіти, досягаючи рівноваги між інструментальним інтелектом і гуманітарним. На філософських засадах толерантності й партнерства розвивається *гуманістична тенденція різнопланової осмисленої взаємодії людини: із*

природою, іншими людьми, суспільством у цілому. Ця тенденція важлива в освітній діяльності, оскільки стверджує гуманістичний світогляд, пропагує провідну ідею злагоди, поваги до інших моральних цінностей.

Ефективність здобуття знань (як каналу входження у культуру) досягається завдяки технологіям навчання. Саме за рівнем розвитку педагогічних технологій, зауважує І. Зязюн, можна поцінювати стан і розвиток педагогічних систем [4, 23], а також всієї освіти й загальної культури народу. Культура практичної діяльності вчителя літератури й учнів, культура їхнього почуття і мислення, наповненого інтелектуально-моральним потенціалом художнього твору, засвідчують загальну культуру не тільки педагога та його вихованців, а й усього суспільства. Культурне середовище розвинутих країн утворює стійку *тенденцію до ефективної освіти з використанням педагогічних та інформаційних технологій.*

Розвиток освіти має відбуватися як у змістовому, так і в формальному аспектах, на що вказують методисти різних поколінь. Ці виміри методичної теорії й практики реалізуються на когнітивних (зміст літературних знань, необхідних для засвоєння); ціннісних (характеристика-оцінка виучуваних знань про твір та літературу в цілому) і регулятивних (методи вивчення художніх творів та інших знань про літературу, художню культуру) засадах. Оскільки культура – це світ смислів, які людина вкладає у свої дії та творіння, то знання про властивості об'єктів, їх оціночні характеристики та пов'язані з ними правила діяльності становлять основні види смислів людської діяльності, що утворюють тривимірну модель культури.

За аналогією до цієї моделі культури А. Ситченко обґрунтовує принцип тривимірності навчально-технологічної моделі аналізу художнього твору; який характеризується єдністю ціннісних орієнтацій, літературних знань та правил роботи учнів над текстом художнього твору [11, 304]. Ціннісні орієнтації, що формуються в читачів під час опрацювання художніх текстів, визначаються мистецькими вартостями та моральними ідеалами, якими володіє та які стверджує мистецтво слова; знання, які мають засвоїти учні в

шкільному курсі літератури, визначені у навчальних програмах і становлять предметну частину їхнього змісту; ефективність здобуття знань залежить від дотримання учнями правил роботи над текстом художнього твору – у відповідному порядку, за орієнтовною основою дії [11, 132-133]. Ці компоненти аналітичної роботи над твором є складовими культури: знання про художній твір, його оцінка, регулятивна технологія навчання роботи з текстом. Слушною є думка І. Зязюна про те, що тривимірна модель культурного простору, інтегрує духовну, соціальну і технологічну складові в системі когнітивних, ціннісних і регулятивних смислових координат [5, 92].

Технологізація навчання є тенденцією розвитку філософії освіти та важливою умовою входження школярів у культурний простір художньої літератури саме завдяки регулятивам – правилам доцільної роботи над художнім твором. Важливою ознакою технологізованого навчання є «стандартизація, уніфікація «освітнього виробництва» в системі масової освіти» [5, 23], що засвідчує культуру педагогічної праці, освіти і забезпечує підвищення рівня навчальних досягнень школярів, їхній культурний розвиток. Стандартизовані у концептуальних державних документах вимоги до знань і вмінь учнів щодо шкільної літературної освіти мають культурологічне обґрунтування, що є ***важливою тенденцією культурного розвитку гуманітарної сфери*** в цілому.

Філософи подають модель культури нового типу – *інформологічної*, що характеризується широким спектром функцій культури, переосмислення яких у методичному аспекті дозволяє сформулювати такі положення:

- вивчення художнього твору має вплив на особистість кожного учня-читача, який відкриває для себе авторський світогляд, характеризує персонажів, переймаючись їхніми прагненнями, пізнаючи смисли людського життя та мотиви його (й себе) перетворення;
- кожен ідейно значущий та естетично вартісний художній твір є фактом культури, в якому закріплені духовні надбання, що мають культурну цінність для сучасності та майбутнього;

- практична робота учнів над текстом художнього твору мобілізує їхні теоретичні знання, чуттєвий досвід, набуті життєві враження, що допомагає глибше пізнати твір, себе, дійсність у широкому розумінні, тому продукує нові знання і нову читацьку свідомість;
- діалогічне спілкування як засіб інтерсуб'єктного навчання літератури має відбуватися на основі сучасного інформаційного забезпечення;
- навчання і виховання засобами художньої літератури має формувати в учнів не лише правила пізнання твору, а й регулятиви діяльності в соціумі, що врівноважуватиме особисті потреби із суспільними запитами;
- вивчення літератури у мистецькому та загальнокультурному контексті формує здатність до трансформації образних систем різного типу – словесного та невербального способу сприйняття та спілкування;
- діалог культур, інтерсуб'єктне навчання літератури сприяє інтеграційним процесам літературної освіти на засадах толерантності та взаємовпливів, пріоритету загальнолюдських цінностей.

Зважаючи на літературоцентричність культури (за В. Доманським) та людиноцентризм у філософії освіти (за В. Кременем), література відіграє значну роль у розвитку людського капіталу – гуманітарного потенціалу суспільства. Пропонуючи в узагальнених картинах дійсності основні сенси людського буття, художня література формує людей, здатних продукувати знання на утвердження високоморальних загальнолюдських вартостей. Зниженню якості наукових знань має протистояти стандартизація змісту освіти й державних вимог до її якості, зокрема й літературної. У шкільному курсі української літератури утверджується **тенденція до відбору змістовних і високохудожніх творів позитивного життєствердного характеру та гуманістичного спрямування.**

Філософи й педагоги актуалізують проблему необхідності формування нового рівня культури здобуття і реалізації знань. Тобто йдеться про **тенденцію до компетентнісного навчання**, що відповідає сучасній

особистісно-орієнтованої парадигмі освіти в Україні, зокрема і в галузі літературної освіти [6]. Модифікація результативної моделі літературного компоненту Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти у компетентнісну передбачає зміщення акцентів з накопичення надлишкового обсягу знань про художню літературу, її історію та теорію на цілеспрямований розвиток літературної компетентності учнів як інтегрованої особистісної якості. Рівень оволодіння школярами літературною компетентністю передбачає формування розуміння художньої літератури як невід'ємного складника рідної і світової культури, усвідомлення специфіки літератури як виду мистецтва, знання літературних творів, обов'язкових для текстуального вивчення, ключових етапів і явищ літературного процесу, основних фактів життя і творчості видатних письменників, умінь аналізувати та інтерпретувати літературний твір із урахуванням його художніх ознак, розуміння авторської позиції та способів її вираження, використання теоретико-літературних знань під час роботи над текстом художнього твору, розвиток здібностей до створення усних і письмових творчих робіт, усвідомлене використання здобутих на уроках літератури знань у нових навчальних та життєвих ситуаціях.

Проблема висвітлення основних тенденцій розвитку методичної науки зумовлює увагу до закономірностей культурного поступу, насамперед – українського, оскільки існує нерозривний зв'язок освіти і культури. «Глибокий гуманістичний зміст української культури, – стверджують культурологи, – її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь українського народу в національному саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її на цілісну систему духовного світу українців» [7, 322]. Багатофункціональність культурного простору зумовлює погляд на українську культуру як єдине ціле, пронизуючи всі сфери й рівні суспільного життя. Тому періодизація розвитку української культури має методологічне значення для характеристики основних етапів становлення методики навчання літератури.

Учені називають сім періодів розвитку української культури:

- 1) період від її витоків і до прийняття християнства;
- 2) час існування княжої держави – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства;
- 3) литовсько-польська доба;
- 4) козацько-гетьманська доба;
- 5) від часів зруйнування Гетьманщини і до початку ХХ ст.;
- 6) час нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України східними та західними державами-сусідами від початку ХХ ст. до кінця 80-х рр.;
- 7) від кінця 80-х рр. і до сьогодні [7, 324 – 337].

Зважаючи на те, що перші школи з'явилися ще за часів Київської Русі, зародження української методичної думки пов'язуємо з *другим періодом* національного культурного розвитку, позначеним прийняттям християнства. Першим своєрідним методичним посібником сучасні вчені цілком слушно вважають відоме Повчання Володимира Мономаха дітям, в якому викладено актуальні й нині педагогічні ідеї природовідповідності навчання, комплексного підходу до виховання та зв'язку його з життям. *Третій період* у культурному становленні української нації почався з усвідомлення православною елітою необхідності реформування духовно-культурного життя народу, позначився його визвольними рухами і пов'язується педагогами переважно з діяльністю братських шкіл як осередків української освіти і культури. Виникла гостра потреба в національно свідомих педагогічних кадрах, власне українських школах, нових навчальних книгах та методичних правилах їх опрацювання. Формується концепція побудови української системи освіти на національних цінностях та загальнолюдських принципах (І. Вишенський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода).

Козацько-гетьманська доба характеризується новими історичними умовами, протилежними за своїм спрямуванням. Відбувалася визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, що сприяло національному

відродженню. Однак після приєднання у 1654 р. до Росії Україна почала стрімко втрачати свою державність. *Четвертий період* розвитку української культури відбувався в умовах розпаду українських земель і формування ринкових відносин, що об'єктивно сприяли їх певній консолідації, потребували нових якостей освіти і культури, насамперед в інтересах матеріального виробництва. Тому цей період багатий на різні педагогічні теорії й методичні школи. У ті роки в Україні запроваджується класно-урочна система навчання, призначенням якої було за короткий час підготувати значну кількість грамотних людей, спроможних влитися у мануфактурне виробництво. Домінантою розвитку української культури цього періоду культурологи вважають вплив козацтва, що «перетворився на один із доленосних та визначальних факторів її розвитку» [7, 330], а потужним осередком – Острозьку школу.

П'ятий період розвитку української культури охоплює півтора століття і, на думку вчених, складає три підперіоди: 1) кінець XVIII – кінець 50-х рр. XIX ст.; 2) 60-90 рр. XIX ст.; 3) початок XX ст. Йдеться про три основні кроки культурного відродження нації: перший характеризується демократизмом і проголошенням національних цінностей, передусім української мови (просвітительський реалізм); другий – входженням у світовий культурний процес, і третій – утвердженням у світовому науково-мистецькому просторі, загальнолюдській культурі. Наукова думка про вивчення літератури вийшла на новий етап свого розвитку, пов'язаний з іменами В. Стоюніна, В. Водовозова, Ф. Буслаєва, М. Пирогова та інших, методичні ідеї яких і нині не втратили свого значення. Цей період вважається початком системного розвитку методики навчання літератури.

Період XX ст. до 80 рр. культурологи називають *шостим* у розвитку української культури і дуже суперечливим, конфронтаційним, передусім у ідейно-політичному та економічному планах, тому виділяють у ньому кілька підперіодів:

- 1) національно-культурного будівництва в Україні-державі;

- 2) жорстокого тоталітаризму;
- 3) другої світової війни – Вітчизняної;
- 4) повоєнний;
- 5) імперського тиску на українську культуру часів «розвинутого соціалізму» та спротиву йому;
- 6) краху тоталітарного режиму.

Кожен із підперіодів має свої суперечності, сприятливі та руйнівні чинники національної культури, як у матеріальному виробництві так і гуманітарній сфері. Найбільших втрат за цей час зазнала національна еліта, що на довгі роки визначило культурне відставання України та зумовлює її другорядне становище у світовому співтоваристві. Українська школа стала досить авторитарною. Однак у цих жорстоких умовах зароджувалися ідеї гуманізму, духовності, національної самосвідомості, що значною мірою привело до руйнування тоталітарного ладу.

Нині Україна переживає *сьомий період* культурного поступу, головною прикметою якого є національне відродження, проголошене суверенною державою як пріоритетне. Основним державотворчим фактором і засобом спілкування в суспільстві визнано українську мову, яка є чинником самоідентифікації нації, засобом творення духовних цінностей народу.

Спираючись на періодизацію розвитку вітчизняної культури, окреслюються й основні етапи становлення методики викладання української літератури в загальноосвітній школі. Культурологічне середовище літературної освіти зміцнює гуманістичні тенденції інтеграційного характеру, що виявляються у спрямованості до діалогової взаємодії учня-суб'єкта з природою та соціумом, у мистецькому та науковому контексті, налаштовують на технологізацію освітнього простору, що має забезпечити сприятливі умови для формування ключових компетентностей сучасних учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладишев В.В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури: моногр. – Миколаїв: Вид-во „Ліон”, 2006. – 372 с.
2. Доманский В.А. Культурологические основы изучения литературы в школе: дис.... докт. пед. наук: 13.00.02. – Томск: ТГУ, 2000. – 403 с.
3. Жила С.О. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи: моногр. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2004. – 360 с.
4. Зязюн І. Технологізація освіти як історична неперервність // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2001. – Вип. 1. – С. 73-85.
5. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: Монографія / І.А. Зязюн. – Черкаси: Вид. від ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
6. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. –112 с.
7. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.Л.Шевнюк та ін.– 4-е вид., випр. і допов. – К.: Знання, 2009. – 589 с.
8. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект): автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.03 / Огнев'юк В.О.; КНУТШ. – Київ, 2003. – 36 с.
9. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. [Електронний ресурс] // zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-п (дата звернення: 15.03.2013).
10. Про затвердження Концепції літературної освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України №58 від 26 січня 2011 року. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – osvita.ua/legislation/Ser_osv/13508/.
11. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.
12. Українська література. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль української філології). Профільний рівень / За заг. ред. Р.В. Мовчан. – К.: Грамота, 2011.
13. Энциклопедический словарь по культурологии.– М.: Центр, 1997. – 480 с.